

УДК 347.511

О. В. Бато́жська

Порушення зобов'язання як підстава цивільно-правової відповідальності

Розглянуто дискусійне у науці цивільного права питання визначення підстави цивільно-правової відповідальності. Аналізуючи існуючі теоретичні погляди на дану проблему, автором підтримано висловлену в науці позицію, що фактичною підставою виникнення цивільно-правової відповідальності є порушення суб'єктивного права (правопорушення).

Проблема визначення підстави та умов цивільно-правової відповідальності є однією з найбільш дискусійних у науці цивільного права. Аналіз норм чинного цивільного законодавства не дає змоги чітко визначити, що є підставою чи умовою відповідальності за порушення того чи іншого зобов'язання. Передусім це викликано ототожнюванням цих категорій безпосередньо у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України). Зокрема, у ст. 614 ЦК України вина розглядається як підстава відповідальності за порушення зобов'язання [1]. Як опосередковано впливає зі змісту ст. 611, 623, 906 ЦК України, підставою (передумовою) виникнення відповідальності є порушення зобов'язання, тобто невиконання чи неналежне виконання зобов'язання [1].

Поява поглиблених наукових розробок як у сфері договірних права, так і в теорії цивільно-правової відповідальності вимагає певного переосмислення змісту правових категорій, пов'язаних із визначенням підстави та умов цивільно-правової відповідальності. Зміна окремих теоретичних уявлень про підставу цивільно-правової відповідальності (насамперед договірної) певним чином не тільки відображається нормами чинного цивільного законодавства, а й сприймається правозастосовною практикою, підходи якої до вирішення питання про відповідальність неналежного контрагента договору віддзеркалюють сучасний стан цієї проблеми.

Враховуючи, що роль і значення цивільно-правової відповідальності трансформуються згідно з потребами сучасного цивільного обороту, мета цієї статті полягає в обґрунтуванні та підтримці існуючої, але не досить поширеної у науці цивільного права концепції, згідно з якою підставою цивільно-правової відповідальності вважається порушення суб'єктивного права (правопорушення).

У юридичній науці домінуючою була і фактично залишається й досі концепція складу цивільного правопорушення як загальної підстави цивільно-правової відповідальності. Під складом цивільного правопорушення одні автори розуміють сукупність певних ознак правопорушення, що характеризують його як достатню

підставу відповідальності, інші – сукупність загальних, типових умов, наявність яких необхідна для покладання відповідальності на порушника цивільних прав і обов'язків та які в різних сполученнях зустрічаються в будь-якому цивільному правопорушенні. Незважаючи на термінологічні розходження, в доктрині радянського цивільного права міцно закріпилося положення про склад цивільного правопорушення як загальної та здебільшого єдиної підстави цивільно-правової відповідальності. Традиційним для прихильників цієї концепції бачився і набір елементів складу цивільного правопорушення, який komponується з таких умов: протиправна дія (бездіяльність), шкода (або шкідливі наслідки); причинний зв'язок між протиправними діями і завданою шкодою, вина правопорушника.

Один із активних прихильників цієї концепції Г. К. Матвеев зазначав, що склад правопорушення є тим юридичним фактом, який породжує правовідносини між правопорушником і потерпілим та створює певні домагання потерпілого і обов'язки порушника щодо загладження шкоди, завданої протиправною дією [2, с. 5]. В. В. Луць зазначає, що юридичною підставою такої відповідальності є закон, а фактичною – склад цивільного правопорушення. Елементами цього складу, продовжує автор, є наявність протиправної поведінки особи, шкідливого результату такої поведінки (шкоди), причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою, а також вина особи [3, с. 112]. Підтримуючи цю позицію, М. Д. Єгоров вказує, що сукупність умов, необхідних для притягнення до цивільно-правової відповідальності, утворює склад цивільного правопорушення. При цьому досить спірними виглядають наступні міркування автора. На його думку, необхідними умовами для усіх видів цивільно-правової відповідальності, за загальним правилом, є протиправна поведінка та вина боржника. Для відповідальності у вигляді відшкодування збитків автор розширює склад цього правопорушення до чотирьох уже відомих умов (елементів) [4, с. 567]. При цьому можна лише припустити, що автор вочевидь забув врахувати випадки відповідальності у формі неустойки (під час стягнення якої не має значення ані наявність (чи відсутність) збитків, ані причинний зв'язок, ані вина контрагента), а також спеціальні випадки відповідальності незалежно від вини.

Д. М. Кархальов зазначає, що підстава відповідальності – збірне поняття, яке породжує певне явище (юридичний факт); фундамент, на який останнє спирається. Воно включає в себе ряд елементів (ознак), поєднаних узагальненим поняттям «умови цивільно-правової відповідальності». Зазначені умови – це встановлені законом обов'язкові загальні вимоги, дотримання яких необхідне для застосування цивільно-правової відповідальності. Вони характеризують підставу цілком або окремі її сторони. Намагаючись відійти від усталеного підходу, автор все ж таки зазначає, що підстава – це сукупність певних елементів, необхідних і характерних для

відповідальності, а умови – це характеристики власне самого протиправного діяння порушника і відповідальності, наявність яких складає підставу. Підстава – одна, а умов декілька. Продовжуючи, він вказує, що інколи вину, протиправність та інші умови іменують підставами відповідальності. Утім, таке поєднання навряд чи є правильним, оскільки може призвести до плутанини і підміни понять [5, с. 19–20].

Сучасні дослідники концепцію «склад цивільного правопорушення – загальна підстава цивільно-правової відповідальності» почали активно критикувати. Зокрема, як стверджує В. В. Вітрянський, така позиція є результатом штучного привнесення у цивілістику категорій кримінального права. Як зауважує автор, підставою цивільно-правової відповідальності (єдиною і загальною) є порушення суб'єктивних цивільних прав, як майнових, так і особистих немайнових, оскільки цивільно-правова відповідальність являє собою відповідальність одного учасника майнового обороту перед іншим, відповідальність порушника перед потерпілим, її загальною метою є відновлення порушеного права на основі принципу відповідності розміру відповідальності розміру завданої шкоди або збитків. При цьому, наголошує автор, у процесі застосування цивільно-правової відповідальності не мають жодного правового значення «шкідливі наслідки» з точки зору негативного впливу допущеного порушення цивільних прав на суспільні інтереси, «об'єктивна» та «суб'єктивна» сторони цивільного правопорушення [6, с. 703–705].

Останнім часом під час дослідження проблем договірної права деякі науковці також почали відходити від традиційної концепції складу цивільного правопорушення як загальної підстави відповідальності [7, с. 14; 8, с. 19; 9, с. 67–70]. Зокрема, категорично висловилися проти можливості застосування юридичної конструкції складу цивільного правопорушення до відповідальності в цивільному праві І. С. Канзафарова. Як зазначає автор, штучне поширення кримінально-правового вчення про склад злочину на цивільно-правову сферу не лише завдало суттєвої шкоди дослідженню проблем цивільно-правової відповідальності, а й призвело до того, що було порушено принципову межу між публічним і приватним правом [8, с. 19].

Своєрідна думка з приводу визначення підстави відповідальності у вигляді відшкодування збитків була висловлена В. С. Євтєєвим, який запропонував виділяти дві підстави такої відповідальності: закон і договір. Утім, подальші його міркування звелися до того, що підставою виникнення права на відшкодування збитків є будь-яке порушення договору: як невиконання, так і неналежне виконання зобов'язання [9, с. 68–70]. Очевидно, автор не врахував того, що закон і договір є юридичною підставою цивільно-правової відповідальності (тим критерієм, за яким відповідальність поділяється на договірну та недоговірну), а порушення договору (невиконання чи неналежне виконання зобов'язання) – її фактичною підставою.

Не заглиблюючись у дискусію з цього питання, можна цілком погодитись із О. А. Пушкіним, який відзначав, що цивільно-правова відповідальність завжди існує у рамках певних цивільних правовідносин, оскільки вона полягає у несенні правопорушником конкретних майнових обов'язків перед потерпілим. Тому, на думку автора, слід відрізнати підставу виникнення відповідальності від її реалізації. Підставою виникнення відповідальності є юридичні факти – неправомірні дії суб'єктів цивільного права, тобто правопорушення. Реалізація відповідальності – це виконання добровільно чи в примусовому порядку покладеного на правопорушника обов'язку з відшкодування збитків, завданої майнової або моральної шкоди, що виникли внаслідок вчинення правопорушення. Продовжуючи цю думку, О. А. Пушкін зазначав, що порушення зобов'язання як підстава виникнення відповідальності може полягати або в невиконанні, або в неналежному виконанні зобов'язання [10, с. 415–417].

На нашу думку, підстава відповідальності – це те, що спричиняє її настання, а умови відповідальності – ті обставини, наявність яких (як і їх кількісний склад) має значення для реалізації відповідальності. Якщо би погодитись із прихильниками концепції, згідно з якою підставою цивільно-правової відповідальності є склад правопорушення, то пошук умов чи елементів такого складу в деяких випадках виявився б марним, оскільки для певних видів порушень взагалі не мають жодного значення так звані невід'ємні елементи складу правопорушення. Наприклад, для стягнення неустойки важливим є сам факт порушення тієї умови зобов'язання, на забезпечення виконання якої вона встановлювалась. Відповідальність у формі стягнення неустойки не залежить від наявності у кредитора збитків, не вимагає встановлення причинного зв'язку між діями (бездіяльністю) боржника та наслідками, а також його вини. Практичного значення визначення умов відповідальності та доказування їх наявності набувають насамперед у разі звернення за захистом до суду. У разі, якщо боржник добровільно не поновлює порушене право, кредитор має підтвердити в суді своє право вимоги до боржника (тобто обґрунтувати наявність підстави для відповідальності) шляхом посилання на існування передбачених законом умов, які входять у предмет доказування по такій справі. Тобто підстава лише зумовлює можливість захисту порушеного права, а доведеність необхідних умов відповідальності не тільки переконує у правомірності вимог кредитора, а й позитивно сприяє такому захисту.

Правопорушення як підстава виникнення цивільно-правової відповідальності завжди спричиняє для кредитора певні негативні наслідки. Ці наслідки можуть проявлятися у вигляді певних втрат (збитків, моральної шкоди), у неотриманні чи несвоєчасному отриманні того, на що кредитор розраховував, вступаючи у зобов'язання. Зазначені наслідки є причинно обумовленим результатом

правопорушення і мають розглядатися однією з умов реалізації цивільно-правової відповідальності. Тому пред'явлена кредитором до боржника вимога про відновлення його майнової сфери або того становища, що існувало до порушення права, свідчить уже про реалізацію відповідальності. У разі невиконання боржником зазначеної вимоги добровільно кредитор має право вимагати її виконання у примусовому порядку через звернення за захистом до суду.

Узагальнюючи сказане, можна зробити висновок, що концепція порушення суб'єктивного права (правопорушення) як загальної підстави виникнення цивільно-правової відповідальності є більш переконливою, оскільки норми цивільного законодавства саме з порушенням зобов'язання, тобто з порушенням відповідних суб'єктивних прав, які зумовлюються змістом конкретного зобов'язання, пов'язують настання несприятливих правових наслідків (відповідальності та інших) (ст. 611 ЦК України) [1]. До речі, на відміну від ЦК України, норми якого дають змогу лише опосередковано припустити, що підставою цивільно-правової відповідальності є порушення зобов'язання, норми Господарського кодексу України безпосередньо передбачають, що підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення у сфері господарювання (ст. 218) [11]. При цьому від підстави виникнення господарсько-правової відповідальності відмежовується її реалізація, яка полягає в можливості досудового врегулювання спору або в реалізації відповідальності безпосередньо в судовому порядку.

У перспективі бачиться, що за аналогією з господарським законодавством більш чіткі критерії визначення підстави цивільно-правової відповідальності будуть відтворені і в нормах цивільного законодавства України. У подальших наукових розвідках, визнаючи порушення зобов'язання як підставу цивільно-правової відповідальності, плануємо дослідити, як співвідносяться з останньою інші елементи, які в теорії цивільного права традиційно називають умовами цивільно-правової відповідальності, та яке значення вказані умови мають безпосередньо щодо відповідальності за порушення договірної зобов'язання.

Список літератури: 1. Цивільний кодекс України : від 16.01.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. 2. Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. – М. : Юрид. лит., 1970. – 311 с. 3. Зобов'язальне право: теорія і практика : навч. посіб. для студ. юрид. вузів і фак. ун-тів / [Дзера О. В., Кузнецова Н. С., Луць В. В. та ін.] ; за ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 912 с. 4. Гражданское право : учебник. – Ч. I. – Изд. 3-е, перераб. и доп. / [Егоров Н. Д., Елисеев И. В., Иванов А. А. и др.] ; под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : Проспект, 1998. – 632 с. 5. Кархалев Д. Н. Ответственность по гражданскому праву : учеб. пособие / Д. Н. Кархалев. – Уфа : РИО БашГУ, 2001. – 63 с. 6. Брагинский М. И. Договорное право. – Кн. I : Общие положения. – Изд. 2-е дополн. / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 2002. – 848 с. 7. Довбій С. П. Договір охорони майна : автореф. дис. на здоб.

наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Довбій Сергій Петрович. – Х., 2005. – 19 с. **8.** Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Канзафарова Ілона Станіславівна. – К., 2007. – 36 с. **9.** Евтеев В. С. Возмещение убытков как вид ответственности в коммерческой деятельности / В. С. Евтеев. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2005. – 184 с. **10.** Гражданское право Украины : [учеб. для вузов системы МВД Украины] : в 2 ч. – Ч. 1 / [А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др.] ; под ред. проф. А. А. Пушкина, доц. В. М. Самойленко. – Харьков : Основа, 1996. – 440 с. **11.** Господарський кодекс України : від 16.01.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

Надійшла до редколегії 06.02.2012

Рассмотрен дискуссионный в науке гражданского права вопрос определения основания гражданско-правовой ответственности. Анализируя существующие теоретические взгляды на данную проблему, автором поддержана высказанная в науке позиция, что фактическим основанием возникновения гражданско-правовой ответственности является нарушение субъективного права (правонарушение).

The debatable in science of civil law question of determination of founding of civil liability is considered. Analyzing the existing theoretical views on this problem, the author supports the expressed in the science position that the factual basis of civil-legal responsibility is a violation of a subjective right (offence).